

КИЇВСЬКИЙ ТЕКСТ УКРАЇНСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ПРОЗИ

У статті проаналізовано символи, мотиви, образи, міські локуси, пов'язані з Києвом, у творах української прози для дітей другої половини ХХ ст. авторства Юрія Яновського, Всеволода Нестайка, Віктора Близнеця і Лесі Ворониної. Визначено певні константи «київського тексту» української прози для дітей.

Ключові слова: Юрій Яновський, Віктор Близнець, Всеволод Нестайко, Леся Ворони́на, дитяча література, образ міста, київський текст.

В статье проанализированы символы, мотивы, образы, городские локусы, связанные с Киевом, в произведениях украинской прозы для детей второй половины ХХ в. авторства Юрия Яновского, Всеволода Нестайко, Виктора Близнеца и Леси Ворониной. Определены некоторые константы «Киевского текста» украинской прозы для детей.

Ключевые слова: Юрий Яновский, Виктор Близнец, Всеволод Нестайко, Леся Ворони́на, детская литература, образ города, киевский текст.

In the article author analyzes motives, images and urban symbols associated with Kyiv in Ukrainian prose for children. By examining works written in the second half of the XX century by Yuri Yanovsky, Vsevolod Nestayko, Viktor Blyznets and Lesya Voronyina some constants of «Kyiv text» in ukrainian prose for children are identified.

Key words: Yuri Yanovsky, Victor Blyznets, Vsevolod Nestayko, Lesya Voronyina, literature for children, city image, urban text.

Дослідження київського тексту української літератури – один із важливих напрямів українського літературознавства. Однак твори дитячої літератури нечасто потрапляють у коло уваги дослідників київського тексту. Проте можна зробити припущення, що українська проза для дітей витворює свою систему (чи радше підсистему) символів, мотивів, образів, міських локусів, пов'язаних із Києвом. Адже специфіка адресата і героїв дитячої літератури передбачає зображення зовсім іншого виміру міста, передовсім тому, що міські практики дитини відрізняються від практик дорослих, місця в міському просторі, де зазвичай буває дитина, також відмінні, не кажучи вже про розбіжність у сприйнятті міського простору, соціуму та культурного виміру міста. У цій статті ми зробимо спробу, аналізуючи прозові твори дитячої літератури, звернути увагу на особливості київського тексту в них, пов'язані власне зі специфікою адресата.

Київ як місце дії і Київ як тема в українській дитячій прозі став особливо важливим після Другої світової війни, тож у поле нашої уваги потрапили твори другої половини ХХ ст. авторства Юрія Яновського, Всеволода Нестайка, Віктора Близнеця, Лесі Ворониної. Зазначимо, що увага української дитячої літератури до київської тематики аж ніяк не обмежується зазначеним періодом, варто назвати хоча б збірку оповідань Зірки Мензатюк «Київські казки» (2006) та повість цієї ж авторки «Ангел Золоте Волосся» (2013), повість Оксани Луцевської «Інший дім» (2013) та ін. Однак у цій статті ми зосередимо увагу саме на творах, написаних у другій половині ХХ століття. Київському тексту «дорослої» української прози

цього періоду присвячено праці Олександра Білецького [2], Тамари Гундорової [6], Ярослава Поліщука [9], Анастасії Левкової [7], Інни Булкіної [4] та ін. Однак говорячи про українську прозу певного періоду і київський текст у ній, звісно, не можна відмежуватися від ширшого контексту, зокрема – від впливу літератури модернізму першої половини століття та її літературознавчого осмислення.

З огляду на час написання аналізованих нами творів, у трьох із них присутня радянська ідеологічна складова, яка, втім, часто перебуває в тісному зв'язку із міфологічною, навіть архетиповою образністю Києва. Аналіз цих особливостей «київської» дитячої прози дає можливість виявити міфологічні складові київського тексту дитячої літератури та простежити їх трансформацію протягом кількох десятиліть. Адже, з точки зору широкого розуміння міфу, він є особливою формою, яка наповнюється тим чи іншим конкретним соціальним змістом, залежно від культурно-історичної ситуації. За Роланом Бартом, основне завдання міфу – «надати історично обумовленим інтенціям статус природних, возвести історично перехідні факти до рангу вічних» [1, с. 111], тож міфологічність, відтак, можна назвати формою висловлювання, яку у своїх цілях може використати та чи інша ідеологія.

Тоді як постановка питання про текст певного міста, в нашому випадку – про київський текст, передбачає припущення про існування певного «київського міфу», передбачає, що кожен із письменників, які «пропонують різні варіанти осмислення Міста як культурного топосу» [9, с. 151], «рухається шляхом, який веде від зовнішніх, відповідних дійсності і емпіричному досвіду знаків

міста, до прихованих його символів і, у підсумку, до осягнення уявної трансцендентної сутності, своєрідного *genius loci* Києва» [9, с. 151].

Ми виходимо з такого розуміння ідеології, за яким література для дітей завжди ідеологічна (якщо вживати термін «ідеологія» на позначення «усякого роду підтримки, припущення, розгляду і обговорення соціальних і культурних цінностей, відкрито чи приховано» [13, с. 31]). Однак радянська ідеологія ставила перед твором дитячої літератури такі вимоги на багатьох рівнях поетики, що твори, видані в радянський період, часто втрачали окремі риси художньої прози, набуваючи рис політичної пропаганди. Однак нашою метою не є виявлення та демаскування радянської ідеології як такої. Наше завдання – методом деконструкції відокремити від радянських ідеологем ті фрагменти київського тексту, які є цікавими та важливими для тексту міста з погляду сьогодення.

Оскільки дія аналізованих прозових творів відбувається у Києві – очевидно, що кожен з них має свою систему київських локусів, які витворюють різні образи Києва. Разом з тим у кожному з аналізованих творів, на нашу думку, можна обрати такий специфічний локус, який метонімічно означував би авторський варіант зображення Києва. Подібно до того, як П. Лангер [12] виділяє основні метафори міста в контексті соціальних урбаністичних студій (місто-базар, місто-джунглі, місто-організм та місто-машина), ми спробуємо визначити деякі важливі метонімії Києва в українській дитячій літературі другої половини ХХ ст.

Дія «Київської сонати» (1949) Юрія Яновського відбувається здебільшого «у руїнах безлюдного міського центру» [2, с. 568] під час німецької окупації. Головні герої, хлопчики Фелікс та Воля, залишені без опіки дорослих і змушені самі піклуватися про виживання у складних умовах. Сцена визволення Києва наприкінці оповідання уявляє символічну роль дітей у зруйнованому місті: «ці маленькі горді душі, які не хитнулися протягом довгої німецької ночі» [11, с. 267] із прапорцем зустрічають червону армію, ніби передаючи їй збережене місто. Діти зберегли Київ, але не фізично. Спротив, який вони чинили окупантам постійно, – символічний. Згадавши як «в одній картині революціонери клеїли ночами відозви на стінах» [11, с. 264], Фелікс та Воля почали так само ночами клеїти, те, що знайшли в руїнах друкарні: циркові афіші, правила трамвайного руху, реклами морозива. І це мало психологічний вплив на окупантів. Також, що дуже важливо, діти зберегли в пам'яті та у грі Київ як місто дитинства. «Перед зруйнованим будинком дитячого театру Фелікс і Воля завжди купували уявлене морозиво. <...> Жадібно смоктали його та заходили до театру. Там, де колись було фойє, басейн із золотими рибками, – вони гуляли, обмінюючись враженнями про свій театр» [11, с. 264]. Оця гра на руїнах у мирне життя, пригадування-уявлення в подробицях Києва минулого – міська практика специфічно дитяча – і стала, за логікою твору, умовою символічного збереження Києва. Із цього погляду центровим є локус дитячого театру, який був для героїв місцем уявного відпочинку, перегляду вистав, ласування морозивом, а фактично ж

«тільки уламки стін залишилися в залі, та покручене горіле залізо, та трава по кутках» [10, с. 264]. Саме цей зруйнований, але живий в уяві дитячий театр (в одному ряду із Золотоворітським сквером та кінотеатром «Зустріч», які мають у творі подібну функцію) – у центрі міфологеми зруйнованого, але живого Києва, міста, яке зберегло свою сутність, не перетворившись на мертві руїни, завдяки дітям та їхній живій уяві.

Місто, яке перетривало окупантів, – також важливий аспект образу Києва в повісті В. Близнеця «Женя та Синько» (1974). Щоправда, тут ідеться не лише про Другу світову, а й про більш розлогу історію Києва, повторюваним елементом якої було захоплення окупантами (монголо-татарське нашествя, німецька окупація і, як можна здогадатися, знаючи світогляд письменника, хоч на рівні тексту цього в повісті нема і бути не могло, але контекстуально, безперечно, присутнє – радянська влада як окупаційна). Головним локусом повісті відтак стає урочище Гончарі, село в місті й разом з тим – шматок живої історії у центрі сучасного Києва: «Справді, то була вражаюча картина. В центрі міста – село. І село старе, дерев'яне, немовби з давніх-давніх часів. А кругом – гори, яри, глушина» [3, с. 85]. Символізуючи тяглість історичної традиції, воно метонімічно екстраполює свої ознаки на весь Київ. Фольклорний хатній чортик Синько, один із головних героїв повісті, до речі, також служить витворенню образу міста як місця збереження народної традиції (Детальніше ці питання я розглядаю у статті «Міфологізація образу міста у повісті Віктора Близнеця „Женя і Синько“» [10]).

Бажання поєднати все найкраще з міського й природного (сільського) середовищ належить головній героїні повісті Жені і отримує своє вираження у грі-вигадуванні міста-гібрида: «Сосни й берези, а за ними й вайлуваті дуби один за одним посунули в місто, заповнювали кожен дворик і двір. Ось тут суцільними квадратами ряботіли дахи будинків, а тепер – густий зелений масив, будинки скромно й спокійно визирали то там, то тут серед галявин та лісових просік. Не місто, а наче академічне селище в густому бору!» [3, с. 189]. Це місто-гібрид репрезентує не так певний реальний план об'єднання міста і лісу, як витворення нового розуміння поєднання цих елементів у свідомості героїні, важливий етап її дорослішання.

Всеволод Нестайко – автор дитячих творів, дія яких часто відбувається у Києві, при чому в текст вводиться чимало київських реалій, історичних пам'яток та інших локусів, усе місто стає місцем дії героїв-дітей. Повість Нестайка «Загадка старого клоуна» (1982) – напевно, найбільш «київська» з усього авторського доробку. Це твір, у якому мандри містом та сюжети з історії Києва є тематичною домінантою. Головний герой повісті – шестикласник Стюпа – потрапляє до Києва із села і має проблеми із соціалізацією в місті, адже архітектурно Київ йому дуже подобається, одразу стає близьким, тоді як новий клас не приймає прибульця, тож героєві необхідно в кілька етапів завойовувати собі місце в київському соціумі (Принагідно зазначимо, що, на думку А. Левкової, «тема

приїжджих є константою київського тексту ХХ та ХХІ ст.» [7, с. 358]). Під час самотніх мандрів містом, у Цирку на площі Перемоги герой зустрічає літнього клоуна Чака, який бере хлопця з собою подорожувати в минуле Києва з метою розгадки цієї-таки «Загадки старого клоуна». Мета таких подорожей – зустріч із київським клоуном початку сторіччя, а потім – із його попередниками – козаками та скоморохом. Мотив доброзичливого сміху як життєвої сили, важливої для колективу – основне ідейне наповнення книжки. Авторська мета, наскільки можемо судити, – показати неперервність народної сміхової традиції, цілком у рамках радянського нарративу української історії (зокрема, із робітничим, селянським, народним пафосом). Однак, якщо відкинути всі ідеологічні загальники, яких мусив дотримуватися автор, «Загадка старого клоуна» залишається історією про Київ як місто сміху. І в цьому плані Цирк на площі Перемоги є центральним локусом оповіді. Але не так цирк сам по собі, як цирк на місці Євбазу. Адже вже під час першої подорожі в минуле Стьопа потрапляє саме на цей київський базар. У подальших подорожах – так само у вир народної культури, в масове зібрання народу на базарах або на народні (за інтерпретацією автора) повстання, як-от повстання на заводі «Арсенал», зустріч киянами Богдана Хмельницького на Софійській площі, Київське повстання 1068 року. Тема сміхової культури (пов'язана в інтерпретації Нестайка з народними повстанськими рухами) в повісті зумовлена тим, що сам герой є типом особистості «жартівник із народу», тож психологічний смисл усієї великої пригоди із мандрями в минуле – Стьопине усвідомлення того, що він належить Києву, а Київ – йому.

Сама «механіка» мандрів у минуле автором проговорюється не до кінця. Ці мандрівки здійснені спершу за допомогою пам'яті Чака, а згодом – силами народної творчої уяви: «Але, щоб проникнути в часи, в яких я не жив, моїх (тобто Чака – Г. Т.) спогадів, моєї пам'яті не досить. Тут потрібна вже, крім моїх знань про ті часи, ще й моя уява, яка є часточкою тієї творчої фантазії народу, що живе з вікопомних часів і що творила казки. І – твоя уява» [8, с. 113]. Тут для допомоги героям з'являється лісовик Єлисей Петрович, уявний персонаж, переселений до Києва з фольклору, а отже – рідний брат чортика Синька з повісті Близнеця, спільності додає також опікування природою в місті обох персонажів. Однак мандрівки в часі цілком можна зрозуміти як розмови Стьопи і Чака, а отже – як гра у мандри історією Києва. Тож маємо специфічно дитячу практику міської соціалізації – розмова-гра з корінним киянином у мандри Києвом крізь час.

Серія іронічних детективних оповідань Лесі Ворониної про Суперагента 000 Гриця Мамаю сама по собі – гра з читачем. Іронічна гра зі штампами та загальниками, із законами детективного жанру, з елементами популярної культури. Сюжет оповідання «Суперагент 000 у залізних нетрях» (перше видання – 1996 р.) – звісно ж, боротьба Гриця Мамаю з абсолютним злом, цього разу – в особі бабусі-ніндзя, зброя якої – автоматизована монументальна скульптура «Батьків-

щина-Мати», дуже символічний київський локус. Зі специфіки опису такої ситуації зрозуміло, що цей поєдинок символізує боротьбу з радянським мілітарним дискурсом, який псує (за оцінкою авторки) київський публічний простір. «Гігантська статуя, що погрожувала цілому світові залізним мечем» [5, с. 167], має на меті зруйнувати центр міста, захопити будинок радіо і телебачення і передати свої вимоги всім країнам світу. Однак ця «велетенська озброєна потвора» абсолютно позбавлена інтелекту: «він (Гриць Мамай – Г. Т.) зрозумів, що дістався найвищої точки металеві потвори – того місця, де у озброєній статуй мав би знаходитися мозок» [5, с. 131], однак уже за кілька секунд герой «переконався, що голова залізного монстра була геть порожня» [5, с. 131]). Натомість поза потворою із лаврських схилів Дніпра Київський простір зображено як те-таки традиційне для київського міфу «святе місце»: «Тут, на схилах Дніпра, міститься одна з найважливіших енергетичних точок Землі» [5, с. 151]. Важливо також, що після знищення залізної потвори син суперагента Яромир пропонує влаштувати на звільненому місці «веселе містечко із каруселями, гойдалками та атракціонами» [5, с. 173].

«Київський текст радше гетеротопний, він містить відмінні топоси, не схожі один на одного», – стверджує Тамара Гундорова [6, с. 219]. Київський текст дитячої літератури різноманітний також. Київ як дитячий театр – живий, навіть коли зруйнований. Серце Києва – тисячолітнє урочище Гончарі, приховане від загарбників «самою природою». Київ як місто сміху, що його символізує цирк на місці Євбазу. Київ як енергетичне місце на схилах Дніпра, яке довгий час було заблоковано металеві озброєною потворою. У всіх цих варіантах зображення міста можна знайти таку спільність – присутність міфологеми міста, яке відроджується, яке здатне перетривати будь-які несприятливі обставини, не втративши при цьому свою світлу сутність.

У всіх чотирьох аналізованих творах дитячої літератури Київ-дитячий постає як простір гри, однак кожна з чотирьох представлених ігрових практик має у собі важливий символічний вимір, кожна із цих ігор по-своєму перетворює місто (перетворює – передовсім – у свідомості суб'єкта гри). У «Київській сонаті» гра в пригадування-уявлення перетворює обгорілі руїни на місто. Гра Жені («Женя і Синько» Близнеця) витворює місто-гібрид, Київ-ліс і допомагає вирішити внутрішній конфлікт між міською ідентичністю героїні та природою як однією з найвищих її (героїні) цінностей. Гра у мандри минулим, пошук сміх-трави Стьопою і Чаком («Загадка старого клоуна» Нестайка) соціалізує хлопця в місті та перетворює Київ на місто сміху, який дає сили перетривати неприємності й біди. Іронічний детектив Лесі Ворониної сам по собі є літературною грою, у якій бере участь читач. Це гра у руйнування понурого, мілітарного Києва і влаштування натомість великого дитячого майданчика: гра у перетворення Києва на місто дітей.

Перетворити місто, яке є не вповні сприятливим для дитини, на цілком *свій*, комфортний для дитини простір – ось головна мета усіх ігрових дитячих практик, виявлених в аналізованих творах. Усі найважливіші

київські локуси дитячої української прози складаються в образ Києва-дитячого, уявного міста у місті, яке часто буває невидимим, але проступає крізь воєнні лихоліття і

засилля мілітарного дискурсу, підживлене силами фольклорної традиції, національної історії та природи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. Миф сегодня / Ролан Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – С. 72–130.
2. Білецький О. Образи Києва у художній літературі / Олександр Білецький // Білецький О. Зібрання праць у п'яти томах. – Т. 4. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 539–572.
3. Близиць В. Жень і Синько : [повість] / Віктор Близиць. – К. : Молодь, 1974. – 190 с.
4. Булкина І. «Киевский текст» в новой украинской литературе / Инна Булкина // Київ і слов'янські літератури. – Київ-Београд : Темпора-SlovoSlavia, 2013. – С. 409–416.
5. Воронина Л. Суперагент 000: нові пригоди: дитячі пригоди / Леся Воронина. – К. : Соняшник, 2000. – 172 с.
6. Гундорова Т. Романс як архетип київського модерністського тексту / Тамара Гундорова // Київ і слов'янські літератури. – Київ-Београд : Темпора-SlovoSlavia, 2013. – С. 217–234.
7. Левкова А. Про тих, хто «панаєхали!», або Вчорашні провінціали у Києві / Анастасія Левкова // Київ і слов'янські літератури. – Київ-Београд : Темпора-SlovoSlavia, 2013. – С. 349–360.
8. Нестайко В. Загадка старого клоуна : [пригодницький роман] / Всеволод Нестайко. – К. : Веселка, 1982. – 204 с.
9. Полищук Я. Культурное топографирование Киева / Ярослав Полищук // Актуальні проблеми слов'янської філології. – 2010. – Випуск XXIII. – Частина 4. – С. 144–152.
10. Ткачук Г. Міфологізація образу міста у повісті Віктора Близиця «Жень і Синько» / Галина Ткачук // Література. Діти. Час. Вісник Центру дослідження літератури для дітей та юнацтва. – Вип. 4. – Рівне : Дятлик М., 2013. – С. 177–183.
11. Яновський Ю. Київська соната // Вибране / Юрій Яновський. – К. : Державне видавництво художньої літератури, 1949. – С. 256–268.
12. Langer P. Sociology – Four Images of Organized Diversity // Cities of the Mind: Images and Themes of the City in Social Sciences / [Eds. Rodwin L., Hollister R.M.]. – New York : Plenum Press, 1984. – P. 97–118.
13. Sarland Ch. Critical tradition and ideology / Charles Sarland // Understanding Children's Literature / [editor Hunt, Peter]. – New York and London : Taylor & Francis, 2005. – P. 30–49.

© Ткачук Г. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 26.06.2014 р.